

Tefsirde Nakledilen Bazı Rukye Tarifleri Üzerine (Ettafeyyiş Örneği)

On Some Esoteric Recipes Narrated in the Exegesis (The Example of Attafayyish)

Güven AĞIRKAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Adıyaman University, Faculty of Islamic Science, Department of Tafsir
Adıyaman, Turkey

guvenagirkaya@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0688-7306>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Ocak / January 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2022

Sayı / Issue: 28 Sayfa / Pages: 99-124

Atıf / Cite as: Ağırkaya, Güven. "Tefsirde Nakledilen Bazı Rukye Tarifleri Üzerine (Ettafeyyiş Örneği) [On Some Esoteric Recipes Narrated in the Exegesis (The Example of Attafayyish)]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 28 (June 2022), 99-124.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1054149>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

İrade sahibi olmak her zaman beraberinde bir arayış ve devinimi gerektirmiştir. Bu durum hiçbir zaman söz konusu arayış sonucunda bulunan çözümlerin tamamının doğru olmasını gerektirmez. Dini literatürde nakledilen rukye tarifleri bu durum için örnek verilebilir. Geçmişten bugüne insanın kendisini, sevdiklerini, sahip olduklarını korumak, hastalık gibi çeşitli afetlerden kurtulmak için başvurduğu yöntemlerden biri rukye olarak tesmiye edilen yöntemlerdir. Modern Çağ birçok alanda olduğu gibi sağlık konusunda da baş döndürücü gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Tababetin zirve yaptığı modern zamanlarda dahi insan alternatif yollara başvurmayı, atalarından nakledile gelen asırlar öncesinden kalma tecrübî metotları ve birikimi tamamen terk etmemiştir. Zira insanın sahip olduğu irade meziyeti zorluklar karşısında sürekli farklı alternatiflerle çözüm bulmayı tetiklemiş, çözüm bulamadığında daha önce bayağı gördüğü seçenekleri bile değerlendirmiştir. Bu meyanda kimi zaman ilaçlar yapmış, kimi zaman efsunlu formüller hazırlamış, kimi zaman da din muhtevalı dua ve sözlere başvurmuştur. Belirli dönemlerde çözümlerin etkinlikleri değişse de insanın çözüm bulma saikiyle hiçbirini bırakmadığı malum bir husustur. Farklı isimlerle tesmiye edilen, bir tarafı nesilden nesile aktarılan insanî tecrübeye diğer tarafı dinî unsurlara dayanan, şifahî veya yazılı metinlerle nakledilen rukye tarifleri ise uygulama ve muhtevaları itibarıyla kompleks bir yapı arz etmektedir. Zira rukye türü uygulamalarda insanî tecrübe, dini uygulama, örf ve âdet gibi unsurlar iç içe olmuştur. Bu uygulamalar kimi zaman usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde tecrübe aktarımıyla nesilden nesile şifahî olarak kimi zaman da yazılı olarak nakledilmiştir. Yazılı aktarımdaki önemli araçlardan biri dini metinler olmuştur. Özellikle hadis kaynaklarında sadece rukye ve benzeri tarifleri toplayan bölümler yer almaktadır. Ancak bu durum halk arasında maruf olan bütün rukye türlerinin doğru ve dinen uygulanabilir olduğunu göstermez. Zira söz konusu tariflerde dinî bir boyutun olması yahut dinî edebiyatta nakledilmesi bu tariflerin tamamının dine uygun olduğunu ifade etmez. Aynı şekilde dinin onaylamadığı tariflerin varlığı, mezkûr alanın tamamının reddedilmesine de gerekçe olamaz. Ayrıca rukye konusundaki tariflerin yaygınlığı farklı bölgelerdeki sosyal, kültürel ve geleneksel yapıyla ve milletlerin etkileşimde oldukları yakın bölgelerdeki etkenlerle yakından ilgili olmuştur. Milletler aynı uygulamaları kimi zaman olduğu gibi kimi zaman kültürlerine uygun değişikliklerle alabilmişlerdir. Bu araştırmada yakın dönemde yaşamış, İbâzî mezhebinde önemli bir şahsiyet olan Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyiş'in (öl. 1332-1914) tefsirle ilgili eserlerinde naklettiği havâssü'l-Kur'an türündeki bazı rukye tarifleri ele alınıp değerlendirilmiş ve bu alandaki malzemenin incelenmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır. Özellikle rukye konusu "tıbb-ı nebevî" olarak ifade edilen ve Hz. Peygamber'in bu konudaki tavsiye ve uygulamalarını içeren bir literatür ekseninde müstakil eserlerde ele alınmıştır. Bu araştırmanın rukye çerçevesi ise Eттаfeyyiş'in tefsirleriyle sınırlı tutulmuştur. Ayrıca terminolojik olarak rukye, çeşitli kötülüklerden korunmak, hastalık veya benzer sıkıntılardan kurtulmak için yapılan farklı formdaki dua ve nefes vermelerin bir çeşidini ifade etse de bu çalışmada mezkûr kavram ilgili alanın tamamına teşmil edilerek kullanılmıştır. Çünkü farklı tesmiyelerin kullanımında zaman, mekân, örf, muhteva, lehçe gibi yerel unsurların etkinliği söz konusu olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Havâssü'l-Kur'an, Fezâilü'l-Kur'an, Rukye, Eттаfeyyiş.

Abstract

Having free will has always required a quest and movement with it. This does not mean that all the solutions found as a result of such quests are correct. Ruqyah recipes cited in the religious literature can be given as an example of this situation. From past to present, one of the methods that people use to protect themselves, their loved ones, and possessions, and to get rid of various disasters, is called ruqyah. The Modern Era is a period of dizzying developments in health, as in many areas. Even in modern times, when the science of medicine is at its peak, man has not completely abandoned resorting to alternative ways of experience and accumulation dating back centuries. Because the willpower that a person has constantly triggers finding solutions with different alternatives in the face of difficulties. In this context, people prepare medicines, and effective formulas and resorted to prayers and sayings of religion. Although the effectiveness of solutions varies in certain periods, it is known that a person does not leave any of them out with the motive of finding solutions. Named in different ways, ruqyah recipes, some parts of which are based on human experience transferred from generation to generation, and the other part is based on religious elements and transmitted through oral or written texts, present a complex structure in terms of application and content. Because in these practices, elements such as experience, religious practice, customs, and traditions have been intertwined. Ruqyah was sometimes transmitted orally, sometimes in writing. One of the important tools in the written transmission has been religious texts. The fact that there is a religious dimension in the recipes in question or that they are conveyed in religious literature does not mean that all of these recipes are in accordance with religion. Likewise, the existence of recipes that religion does not approve of cannot be a reason for the rejection of the entire area. In this study, some of the ruqyah recipes quoted by Muhammad Attafayyîsh (d. 1332-1914), an important figure for the Ibazi sect, in his exegesis studies were evaluated. Thus, it is aimed to contribute to the examination of the materials related to the field. In addition, although ruqyah refers to a variety of practices used to protect against various evils, and get rid of diseases or similar troubles, in this study, this concept was used to cover all similar practices. Because in the use of different names, factors such as time, place, customs, content, and dialect can be effective.

Keywords: Tafsir, Havas al-Quran, Fadail al-Quran, Ruqyah, Attafayyîsh.

Giriş

İnsanın yeryüzüne ayak bastığından beri hayatını idame ve ikame etmek için bir mücadelenin içinde olduğu bilinen bir husustur. Bu mücadele onun irade sahibi olmasının iltizamî bir sonucudur. Zira irade sahibi olmak durağanlık değil devinim gerektiren bir gerçekliktir. İnsan, sahip olduğu bu iradeyle kimi zaman savaşlar çıkarmış, katliamlar yapmış, insanî olmayan davranışlar sergilemiş; kimi zaman da yeryüzünü imar etmiş, medeniyetler kurmuştur. Bir başka ifadeyle kendilerini hakka çağıran peygamberleri katleden de onların getirdiği hakikat uğruna canını veren de yine insandır. Aynı şekilde hayatı kuşatan zorluk, tehlike, hastalık gibi olgulara çözüm bulmak için gece-gündüz demeden koşuşturup çalışan da odur. Bu yüzden hiçbir peygamber insanı kuru bir tevekküle davet etmemiş ve Allah, münkir dahi olsa hiçbir kulunun gayretini boşa çıkarmamıştır. Zira irade ve özgürlük bunu gerektirir. İşte insan sahip olduğu bu iradeyle tarih boyunca kimi zaman imar ve inşa ederek kimi zaman da yıkarak yürümüştür. Yürürken edindiği her tecrübeyi sadece analiz edip kullanmakla kalmamış aynı zamanda sonraki nesillere aktararak kadim bir insanlık mirasının teşekkül etmesini sağlamıştır.

Tababet ilmi en kadim dönemlerden beri insanın bigâne kalamadığı bir alan olmuştur. Aslında insanın ihtiyaç duyduğu olguları ehemden mühime doğru sıralamak mümkün olsa da hiçbirini insan hayatından çıkarmak mümkün değildir. Bu anlamda din, ahlak, felsefe, tababet, sanat, musiki gibi bütün enstrümanlar insan merkezli medeniyetin ayrılmaz parçalarıdır. Belli zamanlarda insanların birine olan gereksinimlerinin artması diğerlerini değersiz kılmaz. Zaten medeniyet denilen olgu hepsinin bir harmonisidir. Bunlardan birini çok yüceltip diğerlerini dışlamak kadim ortak kültürü dışlamak anlamına gelip insanın mirasına ve öz değerine saygısızlıktır. Hem rasyonel olgular hem de tecrübî uygulama ve şifahî anlatılar bu kültürün bir parçasıdır.

İlâhî kaynaklı dinlerden beşerî sistemlere kadar hiçbir öğretisi insan sağlığına kayıtsız kalamamıştır. Peygamberlerden filozoflara kadar yönlendirme konumunu haiz herkes kendi dönemlerinde az-çok sağlıkla ilgili konulara müdahil olmuştur. Modern dönemlerde bilimsel veri ve çalışmalar ön palana çıkmış olsa da geleneksel tedavi yöntemleri her dönemde varlığını sürdürmüştür. Bu yöntemler kimi zaman halk arasında yapılagelen birtakım uygulamalara kimi zaman da rukye tesmiyesi altına konulabilecek çeşitli dinî metinlerin okunmasına dayanmaktadır. Şirk gibi tehlikeler ve din simsarlığı gibi ahlakî zafiyetler ihtiva etmediği sürece bunları sağlığı koruma veya tedaviyi tamamlayıcı unsurlar olarak görmek

mümkündür. Ne var ki rukyeler sağlıklı sınırlı tutulmamış, insan hayatındaki sayısız muhtelif problemlerin çözümü için başvurulan gizemli bir alana evrilmiştir. Zamanla bu olgular din muhtevalı eserlerde de nakledile gelmiştir.

Genel olarak rukye konusuyla ilgili gerek ülkemizde gerekse yurt dışında çeşitli çalışmalar yapılmıştır.¹ Rukye konusu kimi zaman müstakil bir çalışmada kimi zaman da ilgili bir çalışmanın bölümü olarak ele alınmıştır. Bu araştırmada zaman zaman söz konusu çalışmalara atıflar yapılmıştır. Ancak yapılan literatür taramalarında Tefsirle ilişkili olarak rukye konusunu ele alan herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Rukye konusu genel itibariyle tıbb-ı nebevî bağlamında ilgili hadisler çerçevesinde ele alınmaktadır.

Bu araştırmada Cezayir bölgesinde İbâzî mezhebini yakın dönemde tekrar canlandıran Ettafeyyiş'in (öl. 1332/1914) tefsirle ilgili eserlerinde naklettiği havâssü'l-Kur'an türündeki bazı rukye tarifleri ele alınıp incelenmiştir. Böylece hem müfessirin yaşadığı bölgenin mezkûr konudaki sosyo-kültürel yapısının mütalaa edilmesi hem de bu alandaki çalışmalara bir katkı sağlanması hedeflenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Rukye

Lügavi olarak "رُقِيَ رُقْيًا" şeklinde dördüncü baktan kullanıldığında "yukarı çıkmak, tırmanmak, yükselmek"; "رُقِيَ رُقْيًا" şeklinde ikinci baktan kullanıldığında "okuyup nefes vererek tedavi etmek, efsunlu/tesirli sözler okuyarak koru(n)mak" anlamlarında kullanılmaktadır.² Rukyenin terim anlamı da lügat anlamıyla ilişkili olup bir kimsenin kendisi veya başkası için korunma veya hastalık gibi bir afetten şifa bulma amacıyla okuduğu özel lafızlar için kullanılmaktadır.³

¹ Ali Osman Ateş, "Akıl Hastalıkları Üzerine Cinlerin Etkisi ve Rukye Konusuyla İlgili Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 29/2 (1993), 103-128; Veli Atmaca, "Hadisler Çerçevesinde Cahiliyyede Majik Tedavi Geleneği'nin Kavramsal Boyutu", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 10/1 (2010), 1-40; Hikmet Koçyiğit, "Havâssü'l-Kur'ân", *İslâmî Araştırmalar* 23/2 (2012), 55-72; Kays b. Muhammed Âlu's-Şeyh Mübarek, "er-Rukyetü's-şer'iyye ta'rîfuhâ ve sıfatuhâ", *el-Mecelletü'l-ilmîyye li Camiati'l-Melik Faysal* 9/1 (2008), 145-191; Kays b. Muhammed Âlu's-Şeyh Mübârek, *er-Rukye: ta'rîfuhâ ve sıfatuhâ* (Dimeşk: Dâru'l-İman, 2013).

² Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 5/211; Ebû Bekr Muhammed İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 2/797; Muhammed Ezherî, *Tehzîbu'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 1/224.

³ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Karâfî, *el-Furûk: Envarü'l-burûk fi envâi'l-furûk*. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 4/147.

Arap şiirlerindeki⁴ kimi kullanımlarla hadis kaynaklarındaki bazı rivayetler⁵ rukyenin İslam'dan önce de Araplar arasında bilinen bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bazı rivayetlerde cahiliye döneminde rukye yapanların bunları Resûlullah *aleyhisselama* arz ettikleri belirtilmektedir.⁶ Araplarda sihir-büyü gibi işlerle tababet ilmi İslam öncesinde iç içe olup bu meyanda “رجل مطوب” ifadesi sihirden kinaye edilerek “büyülenmiş, kendisine sihir yapılmış” anlamında kullanılmıştır.⁷ Lafızlardaki bu anlam yakınlığı sebebiyle sihir-büyü, rukye, nazar gibi konulara hadis kitaplarında çoğunlukla “kitâbü't-tıb” bölümleri altında yer verilmiştir.⁸

Rukyenin şer'î tanımı lügat anlamıyla bağlantılı olarak korunma veya hastalık gibi bir musibetten şifa bulma amacıyla Kur'an'ın bazı ayetlerinin, ilâhî isim ve sıfatların, me'sur bir duanın veya dinin ruhuna aykırı olmayan bazı lafızların okunmasını (veya okunup nefes verilmesini) ifade etmektedir.⁹ Özellikle Kur'an'dan bazı kelime, âyet ve sûrelerin belli bir tertibe göre okunması veya yazılması halinde niyet ve maksada uygun sonuçlar veren tesir ve özelliklerinden bahseden disiplin ve bunun literatürü havâssü'l-Kur'ân terkihiyle ifade edilmiştir.¹⁰

Rukyeyle ilgili gerek aynı anlamda gerekse muhtelif türleri için farklı tesmiyeler kullanılmaktadır. Bunda örf ve geleneklerin, aynı dilin çeşitlilik gösterdiği mahallî lehçe farklılıklarının, inanca dayalı uygulamaların ve başka kültürel unsurların etkisi muhtemeldir. Ayrıca “rukye” lafzının bizzat kendisi de tarihsel planda diğerlerini kuşatıcı değil, benzer uygulamaların bir türünü ifade ediyor görünmektedir. Hem benzer türlerine göre telaffuzunun kolay olması hem de bu türleri ifade etmek için “rukye” lafzıyla ilgili kesreti istimalin kavrama umûmî bir mana kazandırdığını ifade etmek mümkündür. Bu araştırmada

⁴ Emil Bedî' Yakub, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi şevahidi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 8/209; Ebû Akil Lebid b. Rebia, *Divanu Lebid b. Rebia el-Amiri* (Dârü'l-Marife, 2004), 127.

⁵ Haccâc b. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Selâm”, 62, 63; Ebû Abdullah İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut - Adil Mürşid vd. (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), “Tıb”, 34; Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *el-Müsned* (Müessesetü'r-Risâle, 2001), 22/136, 279.

⁶ Müslim, “Selâm”, 64; Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), “Tıb”, 18.

⁷ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 1/73; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 13/207; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attar (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987), 1/170.

⁸ İlyas Çelebi, “Rukye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/220.

⁹ Ebû's-Seadat Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tahir Ahmet ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: el-Mektebeu'l-İlmiyye, 1979), 2/254-255.

¹⁰ Muhammed Eroğlu, “Havâssü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/522.

da mezkûr umûmî anlam dikkate alınarak rukye kavramıyla ilgili uygulamaların hepsi kastedilmiştir.

1.2. Rukye Muhtevalı Tesmiyeler

Rukyeyle ilgili kafa karışıklığına sebep olan hususlardan biri bu muhtevadaki isimlendirmelerdir. Özellikle İslam öncesi dönemlerde bu uygulamalarla tababetin iç içe olması, İslamî dönemde çeşitli şartlarla bunlara cevâz verilmesi ve insanlar tarafından bu tür uygulamalara çokça başvurulması hem rukye ve türlerinin fazlaca yayılmasına hem de farklı çeşitlerinin zuhuruna yol açmıştır.

İnsanın kendisine veya başkasına tesirli olduğuna itikad edilen bazı sözlerle yapılan rukye; sözlü olarak okuma, suya veya yiyeceğe okuma, yazılı olarak kişinin üzerinde taşınma, yazılı belge olarak verilme, okunurken hastaya nefes veya tükürük kullanma gibi farklı şekillerde uygulanmış ve her bir uygulama da farklı tesmiyelerle zikredilmiştir.¹¹ Örneğin “ta’vîz/التعويد veya ‘ûze/العوذة, nehşe/النهشة, nuşra/النشرة, temîme/التميمة, ved’a/الودعة, tivele/التولة, vâhine/الواهنة, nüfre veya nüfere/النفرة, azâim/عزائم” bu tesmiyelerden bir kısmıdır.¹² Bu isimlendirmelerde kimi zaman uygulanan tedavi kimi zaman da uygulamanın yapıldığı hastalık etkili olmuştur.

Bu tesmiyelerin bir kısmı rukye ile aynı anlamı bir kısmı da rukyenin bir çeşidini ifade etmektedir. Bunlardan ta’vîz veya ‘ûze “korumak veya korunmak, sığınmak” anlamında olup rukye ile aynı anlamda kullanılmıştır.¹³ “Nehşe” de rukye anlamında veya onun bir türü olarak kullanılmaktadır. Bir hadiste yılanı karşı yapılan rukye nehşe olarak tesmiye edilmiştir.¹⁴ “Nuşra” görünmeyen varlıkların ilişmesi veya mecnunluk gibi hallerde yapılan bir rukye çeşididir.¹⁵ “Temîme” nazar veya bazı hastalıklardan korumak için çocukların boyunlarına veya herhangi bir uzvuna takılan boncuklara denilmektedir.¹⁶ “Ved’a” denizden

¹¹ Atmaca, “Hadisler Çerçevesinde Cahiliyyede Majik Tedavi Geleneği”, 7-8.

¹² Çelebi, “Rukye”, 35/219-222; Atmaca, “Hadisler Çerçevesinde Cahiliyyede Majik Tedavi Geleneği”, 7-35.

¹³ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 2/698; Ebü'l-Hasen Ahmet b. Fâris b. Zekeriya el-Kazvîni er-Râzî İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga* (Daru'l-Fikr, 1979), 2/426; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam fî'l-luga*, thk. Abdülhamid Hindavî (Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/335; Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1994), 3/499.

¹⁴ İbn Mâce, “Tıb”, 35.

¹⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 1/168; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 11/233; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/828.

¹⁶ Ebü Muhammed İbn Kuteybe, *Garibü'l-hadis*. (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1977), 1/450; Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga* (Beirut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/98.

çıkarılan ve rukye amacıyla takılan bir tür kabuk için kullanılmaktadır.¹⁷ “Tivele” de “sevgi rukyesi” olarak tanımlanabilecek, kadını kocasına sevdirmek için yapılan bir tür sihir anlamına gelmektedir.¹⁸ Kadının kendisini güzel göstermek için boynuna taktığı süslü şeylere de tivele denilmiştir.¹⁹ Lügavî anlamı itibariyle “zayıflık, bitkinlik ve gecenin ilerlemiş bir vakti”²⁰ anlamlarını ifade eden “v-h-n/وهن” kökünden olan “vâhine” ise erkeklerin boynunda çıktığı söylenen bir hastalık ve bu hastalık için yapılan rukyeyi veya hastalığın çıktığı kısma takılan bir takı türünü ifade etmektedir.²¹ “Vâhine” ile ilgili rivayetleri nakleden kaynaklar bunları “temîme takma” babları altında zikretmektedir.²² “Nüfre veya nüfere” göz değmesinden korumak için Arapların eski dönemlerden beri çocuklara taktıkları nazarlık anlamında kullanılmaktadır.²³ “Azâim”, cin gibi görünmeyen varlıklardan korunmak için yapılan bir tür rukye anlamında kullanılmıştır.²⁴ Rukyeyle ilgili bu türlerin bir kısmı dinen yasaklanmış bir kısmına da bazı şartlarla izin verilmiş olup konunun dinî boyutu aşağıda ayrı bir başlık altında kısaca işlenmiştir.

2. Dini Metinlerde Rukye

Rukye olgusu çeşitli vakıalarla ilişkili olarak dini metinlerde yer almaktadır. Kur’an’da “r-k-y” kökü Kıyâme sûresindeki “الترقي/köprücük kemikleri”²⁵ kullanımı dışında dört yerde zikredilmiştir.²⁶ Bunların üç tanesi “yukarı çıkmak, tırmanmak”²⁷ anlamında geriye kalan bir tanesi de “rukye yapma, okuyup nefes verme”²⁸ anlamında kullanılmıştır. Kıyâme sûresindeki âyette (75/27) ölüm vakti gelen kişinin yakınlarının “Onu bu durumundan kurtaracak ve tedavi edecek biri yok mu?” diye yardım talepleri “راق/okuyup nefes vererek tedavi edici” kelimesiyle ifade edilmiştir. Çare için yardım istenilen kimsenin tabip, şifacı, rukyeci olduğuna dair farklı

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye*, 5/168; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/381-382; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 769.

¹⁸ Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 14/228; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1645.

¹⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 1/359.

²⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 6/148-149.

²¹ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 2/996; Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*, 6/234; Ebü'l-Hasen Nûruddîn et-Tettevî Sindî, *Hâşiyetü's-Sindî ala süneni İbn Mâce* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 3/361.

²² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 11/208; İbn Mâce, *es-Sünen*, “Tib”, 39.

²³ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît* (Dârü'd-Da've, ts.), 2/940.

²⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/363; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/308.

²⁵ el-Kıyâme 75/26.

²⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001), “r-k-y” md., 398.

²⁷ el-İsra 17/93 (aynı ayette iki defa); Sâd 38/10.

²⁸ el-Kıyâme 75/27.

görüşler nakledilmiştir.²⁹ Hatta bir görüşe göre âyette vafedilen durum “bu kimseyi rahmet melekleri mi yoksa azap melekleri mi alacak” şeklinde melekler arasında cereyan edecektir.³⁰

Rukyeyle ilgili ekser literatürün kaynağını hadisler teşkil etmektedir. Hadislerin bir kısmı rukyeyi yasaklarken³¹ bir kısmı da onun cevâzına delalet etmektedir.³² Bunun gerekçesini mütalaa etmeden önce rukye mevzusunun Resûl-i Ekrem *aleyhisselamla* başlamadığını, çok daha önceden devam edegelen bir uygulama olduğunu ve bu uygulamanın Araplar arasında da sürdürüldüğünü belirtmek gerekiyor.³³ Çünkü hadis kaynaklarındaki rivâyetler buna açıkça delalet etmektedir. Önceden rukyeyle meşgul olan kimselerin yaptıkları rukyeleri, Resûlullah’a arz ettikleri ve Resûlullah’ın bu rukyelerin bir kısmını atmalarını istediği bir kısmının da uygulanmasına izin verdiği haber verilmektedir.³⁴

Resûlullah’ın bazı rukyelerin kendisine arz edilmesini talep etmesi ve dinen sakıncalı olmayanlarına izin vermesi veya sakıncalı gördüğü kısımların rukyeden çıkarılmasını istemesi bu tür uygulamaların mutlak olarak yasaklanmadığına delalet etmektedir. Özellikle Cahiliye dönemine ait şirk unsurlar taşıyan rukyelerin yasaklanması ve önceden bu işle meşgul olanların bu konuyu Resûlullah’a sormaları üzerine onun “*Rukyelerinizi bana arz edin. Şirk içermediği sürece onda bir sakınca yoktur*”³⁵ ifadeleri rukyeye belli şartlarla izin verildiğini göstermektedir. Bu durum kaynaklarda zikredilip hem rukyeye cevaz veren hem de onu yasaklayan farklı rivâyetlerin nasıl anlaşılması gerektiğinin yolunu göstermektedir. Dolayısıyla şirk unsurlar içeren, sihir-büyü cinsinden olan, şifayı Allah’ın bir lütfu olarak değil rukyeciden veya muskadan beklemek gibi dinen sakıncalı görülen rukyeler yasaklanmıştır. Bunun dışında şifanın rukyeciden veya muskadan değil sadece Allah’tan olduğuna itikad ederek Allah’ın isim ve sıfatlarıyla, Kur’an âyetleriyle, Resûlullah’tan nakledilen ifadelerle ve

²⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 24/75.

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 24/76.

³¹ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sâhîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed en-Nâsır (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Tıb”, 17; “Rikak”, 21; Müslim, “İman”, 371, 372; İbn Mâce, “Ziyet”, 17; İbn Hanbel, 5/110 (2952), 6/92 (3605), 7/358, 359 (4339), 33/193 (19984).

³² İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye*, 2/254-256.

³³ Ateş, “Akıl Hastalıkları Üzerine Cinlerin Etkisi ve Rukye Konusu”, 112.

³⁴ Müslim, “Selâm”, 63, 64; Ebû İsa Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Maruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Siyer”, 9; Ebû Abdurrahman Ahmed Nesai, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbuâti'l-İslamiyye, 1986), “Tıb”, 34; İbn Hanbel, 22/279 (14382); 36/372 (21942).

³⁵ Müslim, “Selâm”, 64; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 18.

manası anlaşılan dine uygun sözlerle rukye yapmakta bir beis yoktur.³⁶ Yasaklandığını ifade eden rivâyetleri bu bağlamda değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

Kaynaklarda rukyeye cevâz veren ve fazlaca yekûn tutan bir hadis literatürü oluşmuştur. Bu rivâyetlerde Resûl-i Ekrem'in bir rahatsızlığında Cebrail'in gelip kendisine "مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ، مِنْ شَرِّ كُلِّ نَفْسٍ، وَعَيْنٍ حَاسِدَةٍ، بِاسْمِ اللَّهِ أَزْوَاجٍ وَاللَّهُ يَشْفِيكَ" /Sana sıkıntı veren şerli her nefse ve hased eden her kem göze karşı Allah'ın adıyla sana okuyorum. Allah'ın adıyla sana okuyorum. Allah sana şifa versin"³⁷ sözleriyle okuyup rukye yaptığı; aile ehlinen biri veya kendisi rahatsızlandığında muavvizeteyni (Felak ve Nâs sûrelerini) okuduktan sonra avuç içine nefes verip mesh etmek sûretiyle rukye yaptığı hatta vefatından önce hastalandığında bunu Hz. Aişe'nin ona yaptığı,³⁸ Resûlullah'ın aile ehline ve bazı hasta ziyaretlerinde onlara okuyup nefes vererek "اللَّهُمَّ رَبَّ النَّاسِ، مُذْهِبَ الْبَاسِ، اشْفِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شَافِيَ إِلَّا أَنْتَ، شِفَاءٌ لَا يُعَادِرُ سَعَمًا" /Ey sıkıntıları gideren Allah(ım), şifa ver! Ey şâfi! Senden başka şifa verecek yoktur, hiçbir hastalık kalmayacak şekilde şifa ver" diye dua ettiği,³⁹ akrep ve yılan gibi haşerelerin sokması ile nazar ve kem göze karşı rukye yapmaya izin verdiği;⁴⁰ torunları Hasan ve Hüseyin için şeytandan, zehirli haşerelerden ve kem gözlerden korunmaları için onlara okuyup dua ettiği;⁴¹ ashaptan bazı kimselerin rukye yapmalarına müsaade ettiği;⁴² Ümmü Seleme'den yüzü sararıp zayıf düşmüş küçük bir kız çocuğuna rukye yapmasını istediği⁴³ kaynaklarda haber verilmektedir.

Rukyeye ilgili hadis rivâyetlerinin hepsini burada ele almak bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu sebeple şu kadarını ifade etmek gerekir ki mezkûr konuda büyük bir yekûn tutan bu kadar çok rivâyeti yok saymak veya tamamını psikolojik destek olarak değerlendirmek zorlama bir tevil olacaktır. Hiçbir ruhî hastalık bedenden bağımsız olmadığı gibi hiçbir bedenî rahatsızlık da ruhtan bağımsız değildir. Özellikle tababetle rukyenin iç içe olduğu dönemlerde bu uygulamalar tedavi için birbirini tamamlayan unsurlar olarak görülmüştür. Günümüzde ise tababet ilminin gelişmişliği neredeyse tamamen maddi alana hasredilerek geleneksel tedavi yöntemleri dışlanmıştır. İfrat ve tefrit bütün konularda zararlıdır. Kur'an âyetleri⁴⁴ ve

³⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye*, 2/255; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî fi şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 10/195.

³⁷ Müslim, "Selâm", 39, 40; Tirmizî, "Cenâiz", 4; Ebû Dâvûd, "Tıb", 28; İbn Hanbel, 37/420 (22760).

³⁸ Buhârî, "Tıb", 31, 40; "Megâzi", 85; Müslim, "Selâm", 50, 51.

³⁹ Buhârî, "Tıb", 37; Ebû Dâvûd, "Tıb", 19; Tirmizî, "Cenâiz", 4; İbn Hanbel, 20/12 (12532).

⁴⁰ Buhârî, "İcâre", 16; Müslim, "Selâm", 52-63.

⁴¹ Tirmizî, "Tıb", 18; İbn Mâce, "Tıb", 36; İbn Hanbel, *el-Müsned*, 4/20 (2112).

⁴² Müslim, "Selâm", 60, 63, 65; Tirmizî, "Siyer", 10; Nesai, "Tıb", 34; İbn Hanbel, 22/279 (14382).

⁴³ Müslim, "Selâm", 59, 60.

⁴⁴ el-Bakara 2/178, 193-194, 201; el-Mâide 5/8; en-Nahl 16/126; el-İsrâ 17/29; el-Furkân 25/67.

Resûlullah'ın sözleri⁴⁵ dinin yaşanması konusunda dahi itidalli olmaya teşvik etmektedir. Rukyeyi veya geleneksel tedavi yöntemlerini tek çözüm olarak görmek ne kadar hatalıysa tababet ilmini putlaştırmak da en az o kadar hatalıdır. Ayrıca insan sağlığı insanın öz değerinden kaynaklanan bir kutsallığa sahipken; bu alanın bugün ticari hesaplarla sektörel bir kısır döngüye hapsedildiği malum bir husustur. Dolayısıyla asıl olanın insan hayatı olduğu kabul edilerek rukye ve tababetin birbirlerinin rakibi değil tedavi sürecinin mütemmim parçaları olarak değerlendirilmesi daha isabetlidir. Bu alanların birtakım insanlar tarafından suistimal edilmesinin genele teşmil edilmesi son derece hatalı olacaktır. Bu meyanda Kur'an ve hadisler ışığında, dinin ruhuna aykırı olmayan rukyeleri yok saymak doğru bir yol olmasa gerektir. Ayrıca bu metodların halk arasında her dönemde uygulanmaya devam ettiği izahattan varestedir. Bugün yapılması gereken kontrol mekanizmasını insanların vicdanlarına terk etmemektir. İnsan hayatı hiçbirinden daha az değerli değildir.

3. İbâzî Bir Müfessir Ettafeyyiş

Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş,⁴⁶ hicrî 1236/1820 yılında Cezayir'in güneyinde bulunan Mizâb vadisindeki Gerdâye merkezine bağlı Yescen/Yezkan kasabasında doğmuştur.⁴⁷ Alevî olarak ilimle meşguliyeti olan bir soydan gelmektedir.⁴⁸ 16 yaşına geldiğinde tedris, telif ve irşad faaliyetlerine başlamış, daha otuz yaşına gelmeden Mizâb Vadisi'nin en meşhur âlimlerinden biri olmuştur.⁴⁹ XX. Yüzyılda Cezayir bölgesinde İbâzî mezhebini yeniden canlandıran kişinin Ettafeyyiş olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ Bir asra yakın ömrünü eğitim, öğretim ve irşad mücadelesiyle sürdüren Ettafeyyiş, telif ettiği devasa bir külliyatı geride bırakarak 1914'te Yescen'de vefat etmiştir.⁵¹

İbâzîler arasında bir başvuru mercii olarak benimsendiği için Ettafeyyiş, daha çok "kutbü'l-eimme" lakabıyla meşhur olmuştur.⁵² Kaynaklarda Ettafeyyiş'in çok sayıda eser

⁴⁵ Buhârî, "İman", 31, "İ'tisâm", 5; Müslim, "Salât", 215, 221; İbn Mâce, "Zühd", 28; İbn Hanbel, 5/312 (4237).

⁴⁶ Ettafeyyiş'in hayatı için bk. Güven Ağırkaya, "Cezayir Bölgesinde İbâzî Mezhebini Canlandıran Çok Yönlü Bir Müfessir: Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş", *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2019), 57-98.

⁴⁷ Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî, *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye* (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 2/399; Bukeyr b. Said A'veşt, *Kutbu'l-eimme el-allâme Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş* (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî lî'n-Neşr ve't-Tevzi', 1989), 63.

⁴⁸ Sabri Hizmetli, "Ettafeyyiş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/500.

⁴⁹ Bâbâammî, *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/400; A'veşt, *Kutbu'l-eimme*, 67.

⁵⁰ Hizmetli, "Ettafeyyiş", 11/500.

⁵¹ Zekî Muhammed Mücahid, *el-A'lamu's-şarikiyye fi'l-mietî'r-râbiate aşerate'l-hicriyye* (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/362.

⁵² Bâbâammî, *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/406; İbrâhim b. Bukeyr Behhâz vd., *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye* (Saltanatu Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2001), 2/863; A'veşt, *Kutbu'l-eimme*, 62.

yazdığı nakledilmektedir. Bazı kaynaklarda bu sayının 100, bazılarında ise 300'den fazla olduğu ifade edilmektedir.⁵³

Ettafeyyîş'in yaşadığı dönem, İslam dünyasının işgal ve sömürgecilerle uğraştığı bir zaman dilimidir. O, bir yandan eğitim-öğretim ve irşâd faaliyetlerini talebe yetiştirme ve kitap yazarak sürdürürken; diğer taraftan da Fransız işgaline karşı Cezayir'in verdiği bağımsızlık mücadelesi için çeşitli kuruluşlarda öncü görevler üstlenmiştir.⁵⁴

3.1. Ettafeyyîş ve Tefsir

Ettafeyyîş, üç büyük tefsir yazmış bir âlimdir. Bu tefsirlerin ilki *Himyanu'z-zâd*; ikincisi *Dâ'i'l-amel li-yevmi'l-emel* ve sonuncusu ise *Teysîru't-tefsir*'dir.⁵⁵ Bunlardan *Dâ'i'l-amel* tamamlanmamış olsa da diğer iki tefsiri İbâzî mezhebi müntesiplerinin sürekli başvurdukları kapsamlı çalışmalardır. Ettafeyyîş'in telif ettiği en kapsamlı tefsir ise *Himyan*'dır.⁵⁶

Müellif ömrünün son dönemlerinde *Teysîru't-tefsir* adındaki eserini telif etmiştir. *Teysîr*'in kimi kaynaklarda *Himyan*'ın muhtasarı sayılması isabetli değildir. Müellif, mukaddimesinde *Teysîr*'i yazma sebebini şöyle ifade etmektedir: “İnsanların, küçük yaşlarda telif ettiğim *Himyanu'z-Zâd*'a olan ilgileri azalıp, *Dâ'il-Amel li-Yevmi'l-Emel* tefsirime karşı da onlardan tembellik hâsıl olunca ben de tüm himmet ve gayretimi gıpta edilecek ve usandırmayacak bir tefsire verdim.”⁵⁷

İbâzî mezhebi ve Ettafeyyîş'in görüşlerini tespit etme açısından *Himyan* tefsiri önemli bir yere sahiptir. Zira Ettafeyyîş *Himyan*'ın mukaddimesinde bu tefsirinin, muhaliflerin saptıkları konularda kendilerine cevap vermeye, İbâzî mezhebini ve itikadını izah etmeye kâfi ve şâfi geleceğini iddia etmektedir.⁵⁸

3.2. Ettafeyyîş ve Rukye Tarifleri

Kur'an-ı Kerim'in meziyet ve üstünlüklerini, onun tamamını veya bir kısmını öğrenip anlamaya, okumaya, ezberlemeye, öğretmeye ve hükümleriyle amel etmeye sevap vaad edip

⁵³ A'veşt, *Kutbu'l-eimme*, 117-118.

⁵⁴ Bâbâammî, *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye*, 2/400; A'veşt, *Kutbu'l-eimme*, 91.

⁵⁵ Ettafeyyîş'in tefsirleriyle ilgili bilgi için bk. Güven Ağırkaya, “Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1318-1320.

⁵⁶ Ahmed b Hamed Halîfî, *Cevâhirü't-tefsir envâr min beyânü't-tenzîl* (Umman: Mektebetü'l-İstikame, 1984), 1/29; Muhammed Mustafa el-Hâce Dervîş, *Menhecü's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş fi tefsirihî Teysîru't-tefsir* (Ürdün: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans, 1994), 68, 72.

⁵⁷ Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş, *Teysîru't-tefsîr*, thk. İbrâhim b. Muhammed Talay (Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004), (Mukaddime) 1/1.

⁵⁸ Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş, *Himyanu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd* (Maskat: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 1/5.

teşvik eden; bazı sûre yahut âyetlerin şifalı olduğuna dair âyet ve hadislerde verilen bilgileri ifade etmek üzere İslamî literatürde fezâilü'l-Kur'an, menâfiu'l-kur'an, sevâbü'l-Kur'an gibi tesmiyeler kullanılır.⁵⁹ Kur'an'ın üstün meziyetlere sahip olduğu âyet ve hadislerde ifade edilen bir durumdur. Fakat bunların yanında sıhhati problemlili ve hatta uydurma olan rivâyetler de kaynaklara özellikle tefsir kitaplarına girebilmiştir. Bunlar her ne kadar insanları teşvik yahut sakındırma gayelerine matuf olsa da Resûl-i Ekrem *aleyhisselama* ait olmayan bir sözü, o söylemiş gibi insanlara nakletmeyi meşru görmek mümkün değildir. Gerek faziletler gerekse diğer konularda Kur'an ve sünnet müminlerin ihtiyaçları için yeterlidir. Ayrıca "ed-din" tesmiyesinin muhtevasına -iyi niyetle dahi olsa- taammüden eklemeler yapmak veya bunları Resûlullah'a izafe etmek, ilhad veya tahrife varacak çok tehlikeli bir durum arz edecektir.

İbâzî müfessir Ettafeyyîş, fezâilü'l-Kur'an ve havâssü'l-Kur'an özelinde çokça rivâyeti tefsir eserlerinde nakletmektedir. Bu rivâyetlerin ekseriyeti ise *Himyân* tefsirinde karşımıza çıkmaktadır. Müfessirin üzerinde önemle durduğu konulardan biri fezâildir. Kendisi bunun gerekçesini okuyan talebelerin o sûreleri müzakereye, ezberlemeye ve tilavetini tekrar etmeye özen gösterip sevaba nail olmaları olarak açıklamaktadır.⁶⁰ Bundan mütevellid *Himyân*'da neredeyse bütün sûrelerle ilgili en az bir veya birkaç tane rivâyet nakletmektedir. Halk arasında faziletiyle meşhur olan sûre veya âyetler hakkındaki nakilleri ise çok daha fazladır. *Himyân*'da bu derece yoğun bir şekilde faziletlere yer veren müfessir; ömrünün sonlarına doğru telif ettiği *Teyşîru'tefsir*'de aynı metodu sürdürmemiş bilakis fezâille ilgili daha az rivâyete yer vermiş ve bunları da kimi zaman sûrelerin başında, kimi zaman sûrenin uygun gördüğü ilgili bir yerinde, kimi zaman da âyet veya sûre sonunda zikretmiştir.⁶¹

Ettafeyyîş, özellikle *Himyân* tefsirinde faziletler konusundaki nakillerle yetinmemekte kimi sûre ve âyetlerle ilgili birincil kaynaklarda tespit edilemeyen bâtnî tarifler vermektedir. İbâzî hadis literatürü alanında yapılmış çalışmalarda⁶² da söz konusu bâtnî türünden benzer rivâyetlere veya ilgili bir malumata tesadüf edilmemiştir. Benzer rivâyetlere ancak havassü'l-Kur'an türü eserlerde, bunların içinden de özellikle Kudüs'lü bir hekim ve eczacı olan

⁵⁹ Abdullah Aydemir, "Fezâilü'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/532-533.

⁶⁰ Ettafeyyîş, *Himyân*, 1/17.

⁶¹ Bazı örnekler için bk. Ettafeyyîş, *Teyşîr*, 1/3; 2/143-144, 181, 233, 236, 267; 4/304; 12/6-8; 15/180; 16/364, 424-425, 439-440.

⁶² Bk. Tevhit Bakan, "İbâdiler ve Hadis", *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (Yaz 2004), 221-220; Ahmet Özdemir, "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Aralık 2019), 525-556.

Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'nin (öl. 370/980) *Havâssü'l-Kur'an* adlı eserinde rastlanmaktadır. Aşağıda nakledilen rivâyetlerde benzer olanlarda Temîmî'nin eserine de atıflar yapılmıştır. Ettafeyyîş'in naklettiği nakillerin bir kısmı aşağıda zikredilip daha sonra hepsiyle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Rivâyetlerin başlıklandırılmasında ilgili olduğu konuya işaret edilmeksizin sadece rivâyetin ilgili olduğu âyet metnine atıflar yapılarak müfessirin metni zikredilmiştir:

1) Bakara 2/1-5 Hakkında: Kim Bakara sûresinin ilk beş âyetini Perşembe gününün ilk saatlerinde yeni bir kaba zaferanla yazar, yazdığını bir kuyunun tatlı suyuyla silip, o gün yemek yemeksizin içerse ve bunu da üç defa tekrarlarsa Allah onun akibetini güzel eder; hıfz u himayesi ziyadeleşir; kalbinde ilim sebat eder, o kimse yakîn (î bilgi) sahibi olur, taat ve marifet konusunda inâyete mazhar olur.⁶³

2) Bakara 2/16-19 Hakkında: Düşmanının işlerini onun aleyhine çevirmek ve onu bozguna uğratmak için Bakara 2/16-19 âyetlerini onun kendisinde terlediği bir hurkasına kendisi ve annesinin de ismini 7 defa yazar, sonra yazdığını götürüp düşmanının eşiğine yeni bir çömlek içinde gömer. Ancak bunu şer'an kendisine karşı yapılması caiz olmayan bir kimseye yaparsa onun zararı yapanın aleyhine döner.⁶⁴ Müfessir benzer ifadeleri Bakara 2/93 âyeti hakkında da kullanmaktadır.⁶⁵

3) Bakara 2/20 Hakkında: Bir kimse birinin kendisini büyük bir muhabbetle sevmesini isterse, gümüşten veya fildişinden yapılmış yeni bir ayna alır, "وإذا اظلم عليهم قاموا" kısmı olmaksızın Bakara 2/20 âyetini hilalin parlak olduğu bir Cuma günü bir kâğıda yazar. Sonra bir ağaçtan biri yukarı çıkan, diğeri aşağı inen iki karınca alır, bir müddet karşı karşıya getirir, sonra o ikisini aynaya getirip âyetleri yazdığı kâğıtla üzerlerini örter ve kendisi baktıktan sonra kendisini sevmesini istediği kişiye de bir an gösterip, o baktıktan hemen sonra hızlıca yine aynayı alıp örter ve artık kendisi de bakmaz.⁶⁶ Müellif başka bir tarifinde ise Bakara 2/165 âyetinin suya okunmasını, bu suyun kendisinde sevgi hâsıl edilmek istenen kimseye içirilmesini veya yüzüne serpilmesini yahut bir reyhan bitkisine serpilip o kimseye koklatılmasının netice sağlayacağını nakletmektedir. Ona göre Bakara 2/165 âyetine, Tâhâ 20/39 âyetindeki "Sana da, ey Mûsâ, sevilesin ve gözetimimizde yetiştirilesin diye tarafımızdan bir

⁶³ Ettafeyyîş, *Himyan*, 1/183. Ayrıca bk. el-Hakîm el-Fâzıl et-Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân menâfiu suveri'l-Kur'âni'l-azim* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 18.

⁶⁴ Ettafeyyîş, *Himyan*, 1/185.

⁶⁵ Ettafeyyîş, *Himyan*, 1/285, 2/180. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 18, 22, 23.

⁶⁶ Ettafeyyîş, *Himyan*, 1/325.

sevgi bırakmıştım” kısmı ve Âyetü'l-kürsî de eklenirse daha güzel netice alınır. Hatta bir ceylan derisine önce kırk tane “te/ت” harfi sonra Bakara 2/165 âyeti yazılıp, akıcı bir şeyle buhur yapıldıktan sonra bunu taşıyan kimselerin kendisini gören herkes nezdinde sevimli olacağını nakletmektedir.⁶⁷

4) Bakara 2/21-22 Hakkında: Bu âyetler bağ-bahçe, ekin ve ağaçların her türlü afet ve hastalıktan korunmasında etkilidir. Bir kimse yıkanıp abdest alır, Perşembe günü oruç tutar, Cuma günü seher vakti çıkıp bahçesine gider ve her köşesinde ikişer rekât namaz kılar. Namazın birinci rekâtında Fâtiha ve Mâûn sûrelerini; ikinci rekâtında ise Fâtiha, Fîl ve Kureyş sûrelerini okur. Bakara 2/21-22 âyetlerini zeytin veya ılgın ağacından bir kalemle zaferan veya gül suyu kullanarak yeşil bir yaprağa yazar ve bir kamışla tütsü yapar. Bunu yaparken aynı zamanda mezkûr âyetleri okur ve tütsü için kamışa koyduğu yazılı yaprağı yüksek bir ağacın tepesine koyar. Aynı şekilde bir beldeyi veya bir evi korumak isteyen de bu işlemi yapar ve ilgili mahallin her köşesinde namaz kılarak yazdığını o yerin en yüksek yerine yerleştirir (ve böylece istediği mekânı hıfz u himaye etmiş olur).⁶⁸ Ayrıca bahçesinin verimini arttırmak isteyen için ise şu tarifi vermektedir: Ağaçları az meyve veren kimse Perşembe günü oruç tutar, akşam hindiba bitkisiyle iftar eder, akşam namazını eda ettikten sonra Bakara 2/25 âyetini bir kâğıda yazar ve hiç konuşmadan bostanın ortasındaki ağacın yanına gider ve yazdığını ona asar. Şâyet ağaçta meyve varsa onu, yoksa bir yaprak alıp yer. Şâyet yaprak da yoksa onun yerine bedel olarak ağaçtan bir şey alıp yer. Sonra üzerine 3 yudum su içer ve oradan ayrılır. Bu kimse böyle yapmakla Allah'ın izniyle kendisini sevindirecek meyveler ve bereketler görecektir.⁶⁹

5) Bakara 2/30, 31, 32 Hakkında: Allah'ın kendisine gizli bilgileri öğretmesini ve zamanındaki insan ve cinlerin itaat etmesini isteyen temizlenip abdest alsın, sonra ayın ilk perşembesinde oruç tutsun. Sonra Cuma gecesi şeker, ekmek, arpa ve sebze ile iftar edip uyusun; gecenin yarısı geçince kalkıp abdest alarak kibleye dönsün ve Allah'ın şu âyetlerini (Bakara 2/30, 31, 32) üç defa okuyup şöyle desin: ‘Ey bu âyete konulan sırlara itaat edip âyeti taşıyan temiz ruhlar! Davetime icabet edip ruhaniyetinizin nurlarını bana akıtın ki kâinatla konuşayım ve gizli kalmış doğruları haber vereyim!...’ Sonra bu âyetleri cam bir zemine mersin bitkisi ile yazsın, gül suyu ile silip içsin ve uyusun. Bunu 7 defa yapsın. Yedinci

⁶⁷ Ettafeyyiş, *Himyan*, 2/440.

⁶⁸ Ettafeyyiş, *Himyan*, 341-342. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 19.

⁶⁹ Ettafeyyiş, *Himyan*, 1/379-380. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 19-20.

perşembe gecesı âyeti 70 defa okusun ve bu seslenmeyi 7 defa söylesin. Sonra boş bir evde ud bitkisi ile tütsü yapsın, bunu yapınca elbisesiyle uyusun. Bu kimse rüyasında emeline erişmekle sevinecek ve Allah'ın kudretiyle işi tamamlanmış olarak sabahlayacaktır.⁷⁰

6) Bakara 2/74 Hakkında: Kimin kalbi kardeşine karşı katılaşırsa veya ailesine karşı kalbi daralırsa yahut daha önce güzel olan hali değişirse, kokusu güzel bir çamurdan yapılmış, tandırdan yeni çıkmış gibi taze bir çömleğin küçük parçalarını alır ve kalbinin yumuşamasını istediği kişinin niyetiyle, o parçalar üzerine Bakara 2/74 âyetini, mersin ağacından bir kalemlle, ateş değmemiş bal ve şarap sirkesi kullanarak 7 defa yazar ve bunları kendisi için yapılan kimsenin içtiği bir bardağın içine atar. İnşallah bu kimse önceki güzel haline dönecektir. Şâyet sultan, kendi halkına karşı değişip katılaşırsa aynı şekilde sultanın ve annesinin ismiyle beraber mezkûr işlem bir kâğıda yazılır ve oradaki dağın zirvesine bırakılır. Allah'ın izniyle sultanın (halkına uyguladığı katı) politikası değişecektir. Aynı şekilde bir kuyu veya kaynak kurursa yahut suları azalırsa mezkûr işlem yine çömlek parçacıklarına yazılarak kuyu veya kaynağa atılır. Allah'ın izniyle suyu artacaktır. Aynı şekilde bir koyun veya ineğin sütü azalırsa, mezkûr âyet bakır bir tasa yazılır, temiz bir suyla yazılanlar silinip sütü azalan hayvanlara ondan içirilir, Allah'ın güç ve kudretiyle süt artacaktır.⁷¹

7) Bakara 2/144 Hakkında: Kim Bakara 2/144 âyetini “يعلمون” kısmına kadar hırsız, firar eden köle veya nüşûz eden kimse için yeni bir gömleğin yakasından alınmış bir parçaya yazar; bu yazdığı parçayı ortasından delerek hırsızlık yapılan yerin veya firari kölenin kaçtığı yerin veya nâşizeni bulunduğu evin duvarına çiviyle çakarsa; firar eden köle geri döner; hırsızlık eden çaldıklarını geri getirir.⁷² Benzer bir tarifi Yûnus sûresi hakkında vermektedir: Bu sûre bakır bir kaba yazılır, durgun bir sudan hızlıca biraz su alınıp içine katılır, bu su hırsızlıkla itham edilenlerin isimleriyle beraber hamur yapılır, bu hamur (veya ondan yapılmış ekmek) hırsızlıkla itham edilenlerin sayılarına taksim edilip kendilerinden bunu yemeleri istenir. Hırsız olan kesinlikle ondan yiyemeyecektir!⁷³

8) A'râf 7/200-201 Hakkında: Kendisine vesvese, korku, hayal görme gibi psikolojik bir rahatsızlık ârız olan kimse A'raf 7/200-201 âyetlerini Cuma günü güneş doğarken 7 sayfaya

⁷⁰ Eттаfeyyiş, *Himyan*, 1/443-444. Benzer bir rivayet için bk. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 20.

⁷¹ Eттаfeyyiş, *Himyan*, 2/125. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 21-22.

⁷² Eттаfeyyiş, *Himyan*, 2/385.

⁷³ Eттаfeyyiş, *Himyan*, VIII-1/9.

gül suyuyla yazıp, her gün bu sayfalardan birini yutup üzerine bir yudum su içerse Allah'ın izniyle iyileşecektir.⁷⁴

9) Tevbe 9/32-33 Hakkında: Bir kimse camdan yeni bir kaba Tevbe 9/32-33 âyetlerini zaferan ve gül suyuyla yazıp, kamış ve anberle tütsü yapıp halis cıva yağıyla yazdıklarını bir kavanoza yıkayıp ihtiyaç duyduğunda kullanmak üzere muhafaza eder, birinin yanına çıkmadan önce kavanoza koyduğunu iki kaşı arasına sürerse kendisi için hüsnükabul, sevgi, izzet ve şeref hâsıl olur. Aynı şekilde bu âyetleri gül suyu ve zaferanla bir ceylan derisine yazıp, güzel bir şekilde tütsü yapıp sağ omzun pazusuna bağlayan kadın veya erkek için aynı neticeler hâsıl olur.⁷⁵ Benzer rivâyetleri Meryem 19/56-57 âyetleri⁷⁶ ve Yûsuf sûresi hakkında⁷⁷ da nakletmektedir.

10) Yûsuf 12/32-33 Hakkında: Ettafeyyiş'in naklettiğine göre bu âyetleri okuyan kimse, doktorların tedavi etmekten aciz kaldığı göz rahatsızlıklarından kurtulur. Müellif çeşitli bitki ve mineraller sayarak bunların tek başına ezilerek belli bir sıralamayla son baharın ilk yağmuru, bir nehrin suyu ve yeşil ağaç suyuyla çeşitli şartlarda karıştırılıp kurutulmasını daha sonra ateş değmemiş bal ve sirke ile yeniden preslenip kurutulmasını ve kuruduktan sonra Yûsuf 12/32-33 âyetlerinin cam bir şişeye zaferanla yazılmasını ve yazılanların daha önce ilaç için tedarik edilen sulardan biriyle yıkanıp, o suyun bütün ilaca katılmasını ve tekrar kurutulup bütün göz ağrıları için kullanılacağını nakletmektedir.⁷⁸

11) Ra'd 13/8-9 Hakkında: Kim bu âyetleri Pazartesi günü oruç tutup, yıkanmış ve kokulanmış bir şekilde, abdestli olarak Salı günü güneş doğmadan önce halis gül suyu ve zaferanla yeşil bir hırkaya yazar; sonra bu hırkayı zaferan, ödağacı ve anberle tütsü yapar ve bir kaba koyup güneş ve ay ışığı vurmeyecek ve hiç kimsenin görmeyeceği şekilde örter, sonra Çarşamba gecesı yatsı namazından sonra abdestli olarak yatağına girer ve "Ey işlerin içyüzünü bilen! Ey her şeye kâdir olan (Allah'ım)! Murad ettiğim şeylere beni muttali kıl..." der ve sonra uykuya dalıncaya kadar Allah'ı zikrederse Cuma gecesı hamilenin karnındaki çocuk, define veya gömünün yeri, gaib (kaybolan) kimsenin ne zaman döneceği, hastanın ne zaman iyileşeceği gibi şeyler hakkında bilgi sahibi olur.⁷⁹

⁷⁴ Ettafeyyiş, *Himyân*, 7-1/110.

⁷⁵ Ettafeyyiş, *Himyân*, 7-2/92.

⁷⁶ Ettafeyyiş, *Himyân*, 10-1/292. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 80.

⁷⁷ Ettafeyyiş, *Himyân*, VII-2/5.

⁷⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 8-2/248. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 61-62.

⁷⁹ Ettafeyyiş, *Himyân*, 8-2/304-305. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 63-64.

12) el-İsrâ 17/110-111 Hakkında: İsrâ sûresinin bu âyetleri ibadetleri canlı ve zinde bir şekilde ifa etme konusunda tesirlidir. Bunun için Perşembe gecesı kalkıp abdest alınarak iki rekât namaz kılındıktan sonra bu âyetler zaferan ve gül suyuyla cam bir kâseye yazılıp gül suyuyla silinip kâseye doldurulur, o kâsedeki suya “Ey kalpleri evirip çeviren! Ey duyulmaz kısık sesleri bilen! Ey kendisini zikredenleri unutmayan (Allah’ım)... Amellerimi zindelik ve canlılıkla yapmayı lütfet, beni başarısızlık ve tembellikten kurtar, beni söz ve fiillerimde muvaffak eyle” ifadelerini söyler, sonra İsrâ 17/110-111 âyetlerini de 7 defa o suya okur ve ardından sabah namazının sünnetini kılıp kendisindeki olumsuz durumların giderilmesi için dua eder; sonra birinci rekâtında Duhâ, ikinci rekâtında İnşirâh okuyacak şekilde sabahın farzını kılıp kâsedeki kalan suyu içen kimseden Allah’ın izniyle gam, üzüntü, kasvet, keder, tembellik ve başarısızlık gidecek, göğsüne inşirah gelecek ve kendisinde güzel bir ahlak hâsıl olacaktır.⁸⁰

3.3. Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Ettafeyyîş’in tefsirle ilgili eserlerinde özellikle *Himyânu’z-zâd* adlı ilk tefsirinde naklettiği farklı muhtevadaki rivâyetlerden bir kısmı yukarıda zikredildi. Bu rivâyetleri tefsir literatürüne dâhil etmek için Kur’an âyetlerinin malzeme olarak kullanılmış olması yeterli midir? Söz konusu tarifleri din muhtevalı eserlerde nakletmek yahut bunlara dini bir hüviyet kazandırmak ne kadar doğrudur? Mevzuyu birkaç noktada değerlendirmek mümkündür:

1) Gerek fezâil gerekse havâssü’l-Kur’an mevzusunda birinci ve tek kaynak Resûl-i Ekrem *aleyhisselam* ve onun terbiyesindeki sahabe-i kiramdır. Bir mevzuda Allah resûlünden sahih bir yolla nakledilen her şey Müslümanlar için geçerli ve bağlayıcıdır. Söz konusu naklin türünün ibaha, nedb veya vücut ifade etmesi onun bağlayıcılığını değiştirmez. Yani Resûlullah’tan gelen bir haber bazen mübah bir bağlayıcılık ifade edebilir. Ancak onun mübahlığı mevzu bahis rivâyeti sünnet olarak nakledilen bütünlüğün dışına çıkarmaz. Mübahlık bir anlamda o fiilin meşruluğunun delilidir. Müslümanlar sünnete ittiba niyeti taşıyarak onunla amel ettiğinde sevabı mucip bir amel işlemiş olurlar; onunla amel etmediklerinde günah irtikab etmiş olmazlar. Binâenaleyh dinin kaynakları bellidir; “ed-din” olarak tesmiye edilen muhtevaya bir şey dâhil edilecekse bunun doğrudan veya dolaylı olarak kitap, sünnet, icma ve kıyas-ı fukaha olarak kabul gören delillerden birine dayanması gerekir. Bu delillerin bir kısmı dini ahkâmı ispat edici, bir kısmı da izhar edicidir. Şer’î hükmün ibaha

⁸⁰ Ettafeyyîş, *Himyân*, 9-2/372-373. Krş. Temîmî, *Havâssü’l-Kur’ân*, 74-75.

ifade etmesi delillerin gerekliliğini izale etmez. Çünkü “ed-din” olgusu farz, sünnet, müstehab, mübah gibi sınıflandırmaların tamamını kuşatıcıdır. Din muhtevalı olgular şer’î bir delile dayanmazsa dinî alan her önüne gelen nâhil kimselerin at koşturduğu bayağı bir zemine dönüşecektir. Bu durumun da dine ve müminlerine faydadan çok zarar getireceği müsellemidir. Bundan mütevellid örneğin Kur’an’ın mükerrerem, hikmetli ve çok değerli olması, onu okumaya teşvik niyetiyle Resûlullah ve ashab-ı kiramdan nakledilmeyen, bol sevap vadeden mevzu rivâyetlerin naklini meşru kılmaz, kılmamalıdır. Zira bu mevzuda Allah resûlünden gelenler Müslümanların mezkûr konudaki ihtiyaçlarını gidermeye kâfidir. Bunun aksini savunmak din konusunda Resûlullah’ın önüne geçmektir ki taammüden yapılması tekfire götürecek tehlikeler barındırır.

Yukarıda ifade edilen durum havâssü’l-Kur’an konusunda nakledilen çeşitli rukye tarifleri için de geçerlidir. Tababet ilmiyle dinin birbirinden bağımsız olmadığı ve aralarında güçlü bir bağın olduğu tarihi bir vakıa olup bu iki kurumun birbirinden ayrılması “Aydınlanma” olarak ifade edilen dönemle ilgilidir.⁸¹ Son zamanlarda ise din ve tıp Aydınlanma döneminde zirveye ulaşan keskin ayrışmayı giderme yoluna girmiştir. Çünkü din ve sağlık arasında olumlu ve pozitif bir ilişkinin olduğunu ifade eden çalışmaların sayısı, herhangi bir ilişkinin olmadığını veya olumsuz bir ilişkinin bulunduğunu ifade eden çalışmalardan daha fazladır.⁸² Dinle sağlık arasındaki bu ilişki kimi dönemlerde özellikle zor durumlarda kutsal metinlere ayrı bir kutsiyet atfedilerek her şeyin çözümü ilâhî metinlerin lafızlarında aranır olmuştur. Bu yaklaşım halk arasında tevarüs eden geleneksel tecrübeler, sihir kokan tarifler ve efsunlu olduğu iddia edilen söz ve isimlerle harmanlanarak yarı dinî yarı mistik bir literatürün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu özellik yaygınlaşan tarif ve rivâyetlerin tek başına değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü bu türdeki tariflerin çoğunda hâkim unsur okültizmdir. Ayrıca mezkûr tariflerin daha çok farklı yöntemlerle bu işi sürdürmüş medeniyetlerde özellikle yaygınlık göstermesi, bu konudaki geleneksel uygulamaların ve kültürel yatkınlığın etkinliğine işaret etmektedir. Örneğin havâs ilminin Şî’ çevrelerde daha yaygın olması Pers kültüründen gelen okültizmin derin izleriyle alakalıdır.⁸³

---

⁸¹ Harold G. Koenig, “Din ve Tıp I: Tarihsel Arka Plan ve Ayrışma Nedenleri”, çev. Talip Demir, *Antakiyat* 2/2 (2019), 283-284.

⁸² Harold G. Koenig, “Din ve Tıp II: Din, Ruh Sağlığı ve Sağlık Davranışları”, çev. Talip Demir, *Antakiyat* 3/1 (2020), 120.

⁸³ Koçyiğit, “Havâssü’l-Kur’ân”, 60.

Ettafeyyiş'in özellikle naklettiği havâs türünden bazı tarifleri gizemci bir karaktere sahiptir. Bu tariflerin içinde din, tıp, sihir, gizem gibi unsurlar iç içedir. Bunları muhtevasına dâhil edilen dinî unsurlar sebebiyle meşru bir zemine çekmek mümkün değildir. En azından bu rivâyetler nakledilirken problemlili olanların analiz edilip okuyucunun uyarılması gerekirdi. Örneğin yukarıda Bakara 2/20 âyetiyle alakalı "birinin büyük bir sevgiyle kendisini sevmesi için" türünden nakledilen tarifler cahiliye döneminde sevgiyle ilgili yapılan ve "tivele" olarak tesmiye edilen sihirleri çağrıştırdığı halde müellif bu konuda hiçbir değerlendirmede bulunmamıştır. Dolayısıyla bu türden rivâyetlerin naklî ve aklî hiçbir analize tabi tutulmadan nakledilmesi dinen problemlidir. Kur'an âyetlerinin ezoterik tariflere malzeme yapılmış olması onları nakletmenin gerekçesi olmamalıdır.

2) Havâssü'l-Kur'an ve fezâil konusu sadece rukye türü tarifleri değil aynı zamanda kişinin Yüce Yaratıcıyla olan samimiyetinin çeşitli dua lafızlarıyla ifade edilmesini de kapsamaktadır. Yani kimi zaman çeşitli esma ve elfazın yahut âyet veya hadislerde haber verilmiş muayyen ifadelerin birtakım hususiyetlerinin olduğu ve bu lafızlarla yapılan dua ve yakarışların müstecab olacağı ifade edilmektedir. Buna hadis kaynaklarında ism-i a'zam⁸⁴ hakkında nakledilen rivâyetleri örnek vermek mümkündür.⁸⁵ Özellikle tevhid ilkesini ihtiva eden esmanın kullanıldığı çeşitli dualardan sonra Hz. Peygamber "Bu duayı yapan, Allah'ın ism-i a'zamı ile dilekte bulunmuş olur. Allah, ism-i a'zamı anılarak kendisinden talepte bulunulduğunda o talebi yerine getirir, ism-i a'zamla dua edildiğinde, o duayı kabul eder"⁸⁶ buyurmuştur. Bu ve benzeri ifadeler rivâyet ilminde mevzu (uydurma) mührü yemediği sürece Müslümanlar için sevaba mucip, ibaha türünden bir bağlayıcılık ifade eder. Dolayısıyla bir mümin Kur'an ve sünnetin haber verdiği dua lafızlarını kullanarak Allah'a halini arz eder ve O'na iltica ederek dileklerde bulunursa hem sevaba müstehak olur hem de şer'an istenmesi uygun olan dualarının kabul edilmesi umulur. Aynı şekilde dua ve yakarış hali kulun yaşadığı, iç dünyasını hareketlendiren, kendisine metafizik gerilimler yaşatan subjektif bir durum olduğu için; her mümin şer'an ifade edilmesinde sakınca olmayan tesbih, tahmid, tazim, tevhid ifade eden bütün esma, evsaf, terakib ve elfazla dua ve niyazda bulunabilir; hal ve hâcetini ilâhî makama arz edebilir.

⁸⁴ İsm-i a'zamla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Güven Ağırkaya, "İsm-i A'zam'ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 221-242.

⁸⁵ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 45/584; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Fezâilü'l-Kur'an", 10; İbn Mâce, *es-Sünen*, "Dua", 9; Tirmizî, *es-Sünen*, "De'avât", 66; Ahmed b. Hüseyin Beyhâkî, *Şuabü'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamid Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 4/49.

⁸⁶ İbn Hanbel, 20/61; Ebû Dâvûd, "Tefrîu Ebvâbi'l-Vitr", 23; İbn Mâce, "Dua", 9; Nesai, "Sehv", 58.

Ettafeyyiş'in naklettiği mezkûr tariflerin bir kısmını dua kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Örneğin İsrâ 17/110-111 âyetleriyle ilgili yaptığı tarifte ifade ettiği "Ey kalpleri evirip çeviren!... Ey zorda kalanın duasına icabet eden ve kötülüğü kaldıran (Allah'ım)! Amellerimi zindelik ve canlılıkla yapmayı lütfet, beni başarısızlık ve tembellikten kurtar, beni söz ve fiillerimde muvaffak eyle"⁸⁷ ifadeleri de dua ve niyazlar için son derece isabetlidir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu dua lafızlarıyla ancak şer'an meşru olan şeyler istenebilir. Yine bu ifadelerin bayağı konulara alet edilmesi de dinen hoş karşılanacak bir durum değildir. Örneğin Bakara 2/32 âyetiyle ilgili olarak Allah'ın kendisine gizli bilgileri öğretmesi ve zamanındaki insan ve cinlerin kendisine itaat etmesini arzulayanlar için yaptığı tarif arasında verdiği "Ey bu âyete konulan sırlara itaat edip âyeti taşıyan temiz ruhlar! Davetime icabet edip ruhaniyetinizin nurlarını bana aktırın ki kâinatla konuşayım ve gizli kalmış doğruları haber vereyim!..."⁸⁸ şeklindeki mistik ifadelerini ve bunların aracı kılındığı gayeyi dinî bir zemine oturtmak mümkün değildir.

3) İslam'ı tahrif edilmiş dinlerden ve beşerî ideolojilerden ayıran en önemli özelliklerden biri hayatla iç içe olmasıdır. Yani İslam hayatın gerçeklerinden, toplumsal realiteden ve insanî olgulardan kopuk, ütöpik bir nizam değildir. İnsanî ve toplumsal bütün gerçeklikleri, zaafı, problemleri kabul eden ve varlığın akıl, fıtrat, madde ve mana boyutunu ihmal etmeksizin çözümler sunan bir inançtır. Bir başka ifadeyle İslam'ın her zaman ve zeminde insana söyleyecek bir sözü, ona hayat verecek gerçek bir ümit muştusu vardır. Bütün bunların deveran ettiği döngünün adı sünnetullahtır ki bunlar, bir anlamda varlığın işleyişiyle ilgili Allah'ın koyduğu düzenin kanunlarıdır. Bu düzenin varlığı hiçbir zaman İlâhî Kudret'i sınırlamak veyahut icbar etmek değil; beşeri cephede insana verilen iradenin varlık düzeninde özgürce yansımaya -ilâhî bir lütuf olarak- izin vermektir. Binâenaleyh kâinattaki işleyişe İlâhî Kudret bir sebep-sonuç döngüsü dâhil etmişse bunun gerekliliği herkesi kuşatıcıdır. Bu meyanda örneğin savaş söz konusu olduğunda Hz. Peygamber, savaşın gerektirdiği konjonktür ve şartlara; alınacak tedbir ve hazırlıklara riâyet etmiş ve aynı zamanda da Cenab-ı Allah'a yalvararak zafer dilemiştir. Dolayısıyla son dinin elçisi hem tedbir almayı ve olguların gerektirdiği meşru şartları yerine getirmeyi ihmal etmemiş hem de tedbirlerine değil Allah'a güvenileceğinin en güzel örneğini ortaya koymuştur. Vakıa -yukarıda izah edildiği

⁸⁷ Ettafeyyiş, *Himyân*, 9-2/372-373. Krş. Temîmî, *Havâssü'l-Kur'ân*, 74-75.

⁸⁸ Ettafeyyiş, *Himyân*, 1/443-444.

üzere- böyle iken, Müslümanların yapmaları gereken ahval ve şerâite riâyet etmeyip; hurûfilik ve sihir kokan ezoterik ifadelerle zafer beklmeleri hangi dinî zemine oturtulabilir?

Sonuç

İbâzî müfessir Eттаfeyyiş'in tefsirle ilgili eserlerinde naklettiği farklı muhtevadaki rivâyetlerden bir kısmı yukarıda zikredilip değerlendirildi. Müfessirin fezâilü'l-Kur'ân ve havâssü'l-Kur'an konusundaki malzemenin kullanımından anlaşılmaktadır ki müellif söz konusu rivâyetleri naklederken herhangi bir sıhhat tespitine gitmemektedir. Müellifin gerek Kur'an'ın faziletleri gerekse çeşitli âyet ve sûrelere has yaptığı, biraz tababet biraz sihir kokan ezoterik muhtevalı tarifleri sağlam bir zemine oturtmak mümkün görünmemektedir. Bu rivâyetleri tefsir literatürüne dâhil etmek için Kur'an âyetlerinin malzeme olarak kullanılmış olması yeterli değildir.

Dinî metinlerin, ilâhî kelâmın kutsiyetinin çeşitli gizemciliklere malzeme yapılması ve bunlarla çözüm aranması ne kadar doğrudur? Bu tarifleri uygulayıp, istedikleri neticeye vâsıl olamayan insanların ruh dünyalarında bir tahribat oluşmaz mı; bu tahribat nasıl izale edilecektir? Bu minvalde Eттаfeyyiş'in kimi rukye ve havâs tariflerinin problemliliğini ifade etmek gerekir. Örneğin âkibetin güzel olması için bazı âyetleri çeşitli bitkilerle bir kaba yazıp içmek; düşmanını şaşırtmak ve onu bozguna uğratmak için yapılan garip tarifler; bağ ve bahçelerin çokça meyve vermesi için verilen ilginç yöntemler; sultanın tebaasına yaptığı zulümlerden vazgeçmesi veya azledilmesi için önerilen hurûfî yöntemler; hırsızların yakalanması ve çaldıklarını geri getirmeleri için nakledilen tarifler belirtilen hususlardaki problemliliğindedir. Bu rivâyetler her ne kadar "Allah'ın izniyle" kaydı düşünülerek ve iyi bir niyetle zikredilmiş olsa dahi vakıya aykırı durmaktadırlar. En azından sünnetullah ekseninde bir değerlendirmeye tabi tutulmadan okuyucuya havale edilmesi isabetli değildir. Bu tür tariflerin dinî bir hüviyete büründürülmesi dinî metinleri bayağı duruma düşürme, insanları dinden soğutma, hayatın gerçekleri karşısında pasif ve tembelliklere düşürme gibi tehlikeler arz edecektir. Hâlbuki dinin gönderiliş gayesi bu değildir.

Gerek rukyenin gerekse bazı esma ve elfazın çeşitli alanlarda kullanılmasının temel şartı bunların şer'an cevâz verilmiş bir zeminde meşru ve maksadını aşmayan gayeler için kullanılmasıdır. Bir Müslüman için belirleyici olan Kur'an ve sünnetin beyanları ile bunlardan mühlhem çıkarılan hükümlerdir. Doğrudan veya dolaylı olarak Kur'an ve sünnete dayandırılmayan olguların dinî hüviyete sokulması, din adına anlatılması ve insanlara

tavsiye edilmesi asla doğru olmayacaktır. Kimi mistik anlayışların dahi dinî zeminde yer edinmesi ancak “şer’an” uygun olmasıyla mümkündür.

Kaynakça

- Abdülbaki, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Ağırkaya, Güven. "Cezayir Bölgesinde İbâzî Mezhebini Canlandıran Çok Yönlü Bir Müfessir: Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş". *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2019), 57-98.
- Ağırkaya, Güven. "Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1299-1334.
- Ağırkaya, Güven. "İsm-i A'zam'ın Varlığı Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan 2022), 221-242.
- Ateş, Ali Osman. "Akıl Hastalıkları Üzerine Cinlerin Etkisi ve Rukye Konusuyla İlgili Bazı Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Diyanet İlmi Dergi* 29/2 (1993), 103-128.
- Atmaca, Veli. "Hadisler Çerçevesinde Cahiliyyede Majik Tedavi Geleneği'nin Kavramsal Boyutu". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 10/1 (2010), 1-40.
- A'veşt, Bukeyr b. Said. *Kutbu'l-eimme el-allâme Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş: Hayatuh, âsâruhu'l-fikriyye ve cihaduh*. Umman: Mektebetü'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1989.
- Aydemir, Abdullah. "Fezâilü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bâbâammî, Muhammed b. Mûsâ. *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evvel el-hicrî ila'l-asri'l-hâdir*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- Bakan, Tevhit. "İbâdîler ve Hadis". *EKEV Akademi Dergisi* 8/20 (Yaz 2004), 221-220.
- Behhâz, İbrâhim b. Bukeyr vd. *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-İbâziyye*. 2 Cilt. Saltanatu Umman: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'd-Diniyye, 2001.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin. *Şuabü'l-imân*. thk. Abdülali Abdülhamid Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sâhîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 1987.
- Çelebi, İlyas. "Rukye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Derviş, Muhammed Mustafa el-Hâce. *Menhecu's-Şeyh Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş fi tefsirihî Teysîru't-tefsir*. Ürdün: el-Câmiatu'l-Ürdüniyye, Yüksek Lisans, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Eroğlu, Muhammed. "Havâssü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Eттаfeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Himyânu'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. 1-15=21 Cilt. Maskat: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980.
- Eттаfeyyîş, Muhammed b. Yusuf el-Vehbî el-İbâzî el-Mus'âbî. *Teysîru't-tefsîr*. thk. İbrâhim b. Muhammed Talay. 17 Cilt. Maskat: Vizâretü't-Turâs ve's-Sekâfe, 2004.
- Ezherî, Muhammed b. Muhammed. *Tehzîbu'l-luga*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

- Halîlî, Ahmed b Hamed. *Cevâhirü't-tefsir envâr min beyâni't-tenzîl*. Umman: Mektebetü'l-İstikame, 1984.
- Hizmetli, Sabri. "Ettafeyyiş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1. Basım, 1987.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hasen Ahmet b. Fâris b. Zekeriya el-Kazvînî er-Râzî. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. 6 Cilt. Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-bârî fi şerhi sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. 45 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b Müslim. *Garibü'l-hadis*. 3 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, 1977.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut - Adil Mürşid vd. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed bin Mükerrrem bin Ali Ebü'l-Fadl Cemâleddin. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam fi'l-luga*. thk. Abdülhamid Hindavî. 11 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed. *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*. thk. Tahir Ahmet ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebeu'l-İlmiyye, 1979.
- Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b İdris b Abdürrahim. *el-Furûk: Envarü'l-burûk fi envâi'l-furûk*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Koçyiğit, Hikmet. "Havâssu'l-Kur'ân". *İslâmî Araştırmalar* 23/2 (2012), 55-72.
- Koenig, Harold G. "Din ve Tıp I: Tarihsel Arka Plan ve Ayrışma Nedenleri". çev. Talip Demir. *Antakiyat* 2/2 (2019), 281-296.
- Koenig, Harold G. "Din ve Tıp II: Din, Ruh Sağlığı ve Sağlık Davranışları". çev. Talip Demir. *Antakiyat* 3/1 (2020), 118-132.
- Lebid b. Rebia, Ebû Akil Lebid b. Rebia b. Malik. *Divanu Lebid b. Rebia el-Amiri*. Dâru'l-Marife, 2004.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. 2 Cilt. Dâru'd-Da've, ts.
- Mübarek, Kays b. Muhammed Âlu's-Şeyh. "er-Rukyete's-şer'iyye ta'rîfuha ve sıfatuha". *el-Mecelletü'l-ilmîyye li Camiati'l-Melik Faysal* 9/1 (2008), 145-191.
- Mübârek, Kays b. Muhammed Âlü's-Şeyh. *er-Rukye: ta'rîfuhâ ve sıfatuhâ*. Dimeşk: Dâru'l-İman, 2013.
- Mücahid, Zekî Muhammed. *el-A'lamu's-şarkîyye fi'l-mietî'r-râbiate aşerate'l-hicriyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Nesai, Ebû Abdurrahman Ahmed b Ali b Şuayb. *Sünenü'n-Nesâi*. thk. Abdülfettah Ebu Gudde. 9 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbuâtî'l-İslamiyye, 1986.
- Özdemir, Ahmet. "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Aralık 2019), 525-556.

- Sindî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî et-Tettevî. *Hâşiyetü's-Sindî ala süneni İbn Mâce*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Kâhire: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Temîmî, el-Hakîm el-Fâzıl. *Havâssü'l-Kur'ân menâfiu suveri'l-Kur'âni'l-azim*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenu't-Tirmizî*. thk. Beşşar Avvad Maruf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1998.
- Yakub, Emil Bedî'. *el-Mu'cemü'l-mufassal fî şevahidi'l-Arabiyye*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmut b. Amr b. Ahmed. *Esâsu'l-belâga*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.